

Egy néptanító-miniszter életútjáról

II.

Voltak-e akkor is viták a tudományos körökkel tankönyvkérdésekben?

A tantervek készítése, a tankönyvek megírása körül akkor is voltak viták, bár némileg az akkori helyzet ebben is eltér a jelenlegitől. Először sikerült megvalósítani, hogy a kiadott irányelvek alapján minden tankönyvet munkaközösség írjon vagy bíráljon. Ma már lehet, hogy vitatható, de az volt az akkori felfogás, hogy a tankönyv első sorban a tanuló számára készüljön, és minden egyéb érdeket ennek kell alárendelni. A pályázat elvének érvényesítése, a kollektív bírálat a szocialista demokrácia útján való megindulást, az 50-es évek kötöttségeiből való elmozdulást jelentette.

Akkor is volt ezzel némi szembenállás. A szaktudományok részéről is voltak kezdeményezések a korábbi tankönyvírási gyakorlat felülvizsgálatára. A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Osztálya azt javasolta, hogy a tankönyvek szakmai nyersanyagát szaktudósok írják, mégpedig minden fejezetet a téma szaktekintélye, s azt gyakorló tanár írja át a megfelelő didaktikai szabályok érvényesítésével. Az így elkészült szöveget aztán ismét szaktudósok bírálják, és ellenőrzékk, hogy a tudományos követelményeknek megfelel-e. Ezt az eljárást a művelődési kormányzat nagyon bonnyolultnak találta, s azt az elvet követte, hogy a tudományos követelmények elvéinek érvényesítése mellett az iskolai érdekek az elsődlegesek, illetve a kettőt nem szabad szembeállítani egymással. Amikor a fizika országosan elismert és tisztelt professzora a minisztert személyesen is elmarasztalta a fizikaoktatás színvonaláért, azért, hogy nem az egyetemi igényeknek megfelelő fizikát tanítanak a középiskolákban, a miniszter nem vállalta a vitát e szakkérdésben. Azt javasolta, hogy a fizika professzora véleményét ismertesse az ország 30 fizikatanárával és szakfelügyelőjével, és álláspontját azokkal szemben védje meg. A minisztérium csak olyan állásponttal tudja azonosítani magát, amelyet az iskolákban tanító fizikatanárok is elfogadnak és helyesnek tartanak. Mi, mint minisztériumi hivatalnokok, a miniszter megbízásából csak hallgatóként figyelhattuk a vitát, s egyik felet sem volt jogunk befolyásolni, de még az Országos Pedagógiai Intézet vezetőinek sem. Talán nem felesleges megemlíteni, hogy akkor az OPI-ban alig 70-en dolgoztak (a mai létszámuk $\frac{1}{6}$ -a), legtöbbször a szakma elismert művelői, hosszú iskolai gyakorlattal mögöttük. Lehet, hogy mai szemmel túl pragmatikus ez a gyakorlat, és a tudománynak nagyobb szerepe van a művelődési anyag kialakításában, de a gyakorlat ellenőrző és visszaigazoló szerepe sem elhanyagolható.

Azután mégis viták keletkeztek a reform körül, a sikertelenségről mintha több szó esnék?

Amikor az 1961-ben elkezdett reform értékeléséről beszélünk, gyakran csak néhány kezdeményezésének sikertelenségéről vagy az eredeti elhatározások módosulásáról mondunk elmarasztaló véleményt. A társadalmi változások folyamatából nem lehet elszakítani az iskolarendszert; közhelyként hangzik, de alapigazság, hogy olyan az iskola, amilyen a társadalom. A reform elhatározásainak megvalósításáról folyó vita során nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a társadalmi mértékű változásokat, amelyek közvetlen vagy közvetett formában kihatottak az egész oktatási-nevelési rendszerre. Nem vettük számításba, hogy a teljes foglalkoztatás megvalósításával akaratunk ellenére is csökken a család szerepe, amely azóta is megállíthatatlan, s ez ked-

vezőtlenül befolyásolja az iskola és a család kapcsolatát. A 60-as években terjedt el tömegmérétekben a televízió, amely több vonatkozásban kihatással volt az iskolai tanulók életmódjára, a tv-nézésre fordított órák valahol közvetlenül is befolyásolták a tanulásra fordított időt. Természetesen ne legyünk egyoldalúak, a tv elterjedése a műveltség növelésének egyben eléggé nem becsülhető új eszköze is lett, de hát végső soron mégis egy új életmód összetevője lett. A szocialista mezőgazdaság szintén ezekben az években valósult meg, ez sem hagyta érintetlenül az iskolai tanulást, egymás után létesültek az új mezőgazdasági közép- és felsőfokú tanintézetek, az iskolai hiányzások soha nem látott mértékben csökkentek. A szülők többsége úgy vélekedett, hogy ha a házkörüli munkában nincs szükség a tanulóra, akkor menjen iskolába. A növekvő számú külföldi utazások számos iskolai tanuló életmódjára és ismereteinek bővülésére is kihatással voltak.

Csak azt akartam jelezni, hogy a társadalmi viszonyok a 60-as évek első felében lényegesen megváltoztak. A mezőgazdaság szocialista átszervezése jelentős gazdasági ráfordítást igényelt. Ma úgy ítélem meg, akkor nem mérték fel tárgyilagosan, hogy a két jelentős terület fejlesztéséhez lesz-e elégséges anyagi alap. Tudjuk, hogy az oktatási reform végül is nem kapta meg a szükséges anyagi eszközöket. Ezzel nem állítom, hogy ha több pénz jut az oktatásra, akkor minden rendben lenne, de egy biztos, hogy akkor nem általános iskolákból kellett volna gimnáziumot csinálni.

Hogyan módosultak 1965 után a reform célkitűzései?

Az oktatási reform eredményeit és hibáit 1964 őszétől folyamatos tanácskozáson értékelték. Az oktatási törvény végrehajtásának tapasztalatait az országgyűlés is megtárgyalta. Nagyon nehéz röviden az akkori viszonyokról tárgyilagos képet festeni; a neveléstörténet nem tárta még fel teljes egészében a kor viszonyainak összetevőit s az eredmények mögött lévő tényleges ellentmondásokat. Biztos, hogy ezekben az években jelentős mértékben nőtt a középiskolai tanulók száma. Egy olyan — ma már illuzorikus — törekvés fogalmazódott meg, hogy belátható közelségben minden tanuló középiskolába iratkozhat. A felsőoktatási intézmények száma is csaknem kétszeresére emelkedett. Ezek a reform kétségbevonhatatlan eredményei.

Rövid idő alatt a közoktatás fejlesztésének ellentmondásai is jelentkeztek, elsősorban anyagi-technikai szempontból. A reform végrehajtásához szükséges anyagi feltételeket nem sikerült megteremteni. Bár ezekben az években is jelentősen nőtt az oktatásra fordítható költségek aránya, mégsem álltak rendelkezésre azok az anyagi források, amelyek egy ilyen nagy formátumú reformhoz szükségesek lettek volna. A vártnál lényegesen nagyobb terheket hárított a reform a pedagógusokra is. Az új tantervekkel és tankönyvekkel való azonosulás, azok befogadása a vártnál ellentmondásosabb helyzetet teremtett. Olyan jelenségek ezek, amelyeket a folyamat kezdetén nem vettek számításba.

A társadalmi közvélemény egyre kritikusabb lett, a pedagógiai problémák is egyre érzékelhetőbben jelentkeztek. A 60-as évek közepén Kiss Árpád már szóvá teszi, hogy az oktatási intézmények vesznek át folyamatosan olyan feladatokat, amelyeket a családok már nem vagy csak hiányosan látnak el. Megemlíti, hogy ideológiánk és társadalmi berendezkedésünk ellenére nem értük el a társadalmilag hasznos munka egyenlő megbecsülését. Szarka József már 1965-ben reális veszélynek tartja, hogy az oktatás korszerűsítése iránt megnövekedett érdeklődés gyengíti a nevelés-központúság elvét.

A 60-as évek közepén a kifáradás bizonyos jelei mutatkoztak. Növelte a nehézséget az 5+1-es oktatás sikertelensége is. A fejlesztési lehetőségek szűkös volta miatt nem valósult meg a szakközépiskolák fejlesztésének programja, maximalistának bizonyult eme intézmény kettős funkciója, s rövid idő alatt kiderült, hogy a népgazdaság munkaerő-szükségletét a szakközépiskola nem tudja kielégíteni, s továbbra is szükség

van a szakmunkástanuló-iskolákra. Az elmondott körülmények miatt 1965-ben politikai bizottsági határozat alapján módosult néhány fontos korábbi intézkedés. Ezeknek részletes elemzésébe nem megyek bele, mert az elmúlt időszakban számos alkalommal vitattuk, s az újabb vita elkerülhetetlenül a mai problémák értelmezéséhez vezetne.

Ismeretes, hogy a 60-as évek közepén módosulások következtek be a technikusképzés rendszerében is. Az utóbbi időben is gyakran hallani, hogy helytelen volt az 1961-es törvénnyel megszüntetni a középfokú technikusképzést. Az igazság bizonyára összetettebb és ellentmondásosabb annál, hogy néhány mondatban erre válaszolni lehessen. De azt megemlítem, hogy eredetileg az 1961-es törvény előkészítése során nem volt szó a középfokú technikusképzés megszüntetéséről, illetve a kezdeményezés nem az akkori minisztériumból indult el. Az MTESZ már 1958-ban szóvá tette, hogy a középfokú technikusképzés nem szolgálja a műszaki haladást, és napirendre kell tűzni a technikusképzés továbbfejlesztését és a képzés fokozatainak megemelését. A reform eredeti elhatározásainak módosítását több körülmény idézte elő, de amikor az egyes területeken jelentkező sikertelenségeket állapították meg, akkor a felelős természetesen csak az akkori minisztérium lehetett. A döntési folyamatok elemzése nem lenne tanulság nélküli a ma számára sem.

A reform problémái annál figyelemre méltóbbak, mert közismert, hogy Ilku Pál elsősorban oktatáspolitikus volt...

Gyakran mondták róla, hogy néptanító miniszter, s ezt ő szívesen vállalta, büszke is volt rá. Valószínű ezzel magyarázható, hogy különös felelősséggel foglalkozott mindig az iskolai gyakorlattal, azzal, hogy mi történik a megyékben, hogyan valósulnak meg a központi célkitűzések. Munkatársait is ilyen igények alapján választotta ki. Közismert, hogy a 60-as években, az akkori Művelődésügyi Minisztériumban egy országosan elismert szakmai testület dolgozott. Az Egyetemi Főosztályt olyan szakember vezette, aki később több évig volt a Műszaki Egyetem közmegebecsülésnek örvendő, sikeres rektora. A Középfokú Főosztály vezetését az ország legjobb gimnáziumi igazgatójára bízta. A szakemberekkel szívesen folytatott vitákat, s mindaddig, amíg meg nem győzték, fenntartotta álláspontját. Ha a szakmai érvek a korábbi álláspontot bizonytalanná tették, nem volt számára megalázó a visszavonulás és álláspontjának módosítása. A döntések után viszont ragaszkodott azok megvalósításához, és szigorúan érvényt szerzett a minisztériumi álláspontoknak.

Minden körülmények között biztosította az állami irányító munka tisztaságát és a személyes felelősség vállalását. Ma, amikor oly sokat beszélünk a főiskolai, egyetemi felvételi rendszerről, az esetenkénti protekciózásról, nem árt megemlíteni, hogy minisztersége idején történt meg, hogy az egyetemi osztály vezetőjének fiát nem vették fel egyetemre, mert nem sikerült a felvételi vizsgája. Azokban az években kialakult gyakorlat volt, hogy a felvételi ügyekben interveniáló levelekre csak a fellebbezések után válaszolt, s a döntések előtt nem is adta a bizottságok kezébe, hogy a nevek ne befolyásolják őket. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy ezen a területen minden a legnagyobb rendben folyt, a felvételi szabályok többszöri változtatása akkor sem biztosította maradéktalanul, hogy a legalkalmasabbak kerüljenek a felsőoktatási intézményekbe. A vitáknál maradván ezt nemcsak munkatársaival szemben vállalta, hanem országos fórumokon is. Az ő minisztersége idején fordult egyedül elő, hogy a parlament egy kérdésben leszavazta, s nem vette tudomásul álláspontját. A vitában arról volt szó, hogy milyen oklevél birtokában lehet tanítani középiskolában a világnézetünk alapjai című tárgyat. Válaszában az egyetemi oklevél megszerzését tartotta fontosnak, s nem tartotta elégségesnek a tanfolyami rendszerben szerzett bizonyítványokat. Álláspontjának elutasítása az alapvető felfogásán nem változtatott.

Már említettem, hogy szívesen látogatta minisztersége idején a vidéki oktatási intézményeket is. Halála előtt két hónappal járt Szegeden is, a pedagógusjelöltek II. országos találkozóján, amely 1973. május 6-án volt. Ha az elmondott beszédét elolvassuk, üzenetet találunk benne a ma számára is. Érezhető, hogy tanítóként gondolkodott a miniszteri tisztségben is. El is marasztalták néha, hogy nem foglalkozik elegendő a kultúrával. Igaz, volt olyan budapesti színház, amelyben minisztersége alatt egyszer sem járt, de hát ezek a kérdések külön is megvizsgálandók lennének. A párt egyértelmű marxista művelődéspolitikája a kultúra területén is biztosította a konszolidációt.

De nemzetközi tekintélyünk növekedéséhez kulturális politikánk és annak eredményei is hozzájárultak . . .

Helytelen lenne azt hinni, hogy mint miniszter, csak a közoktatással foglalkozott. E helyen nincs módunk arra, hogy részletesen szóljunk a korszak kulturális politikájáról, annak vívmányairól, ellentmondásairól, de meg kell említeni, hogy minisztersége idején a kulturális kormányzat jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy hazánk nemzetközi tekintélye tovább növekedjen. A szocialista országok minisztereinek értekezletein megkülönböztetett tisztelet övezte, és a már akkor is jelentkező viták közepette számos alkalommal közvetítő szerepe volt. Munkásmozgalmi tapasztalata és marxista meggyőződése nagymértékben hozzájárult, hogy álláspontját vitapartnerei is tolerálták.

De nemcsak a szocialista országokban képviselte sikeresen hazánkat, és öregbítette a magyar kultúra tekintélyét. Fáradságot nem ismerve népszerűsítette a magyar kultúrát és művészetet Európa nagyvárosaiban. A francia miniszterelnök jelenlétében nyitotta meg a Szépművészeti Múzeum kiállítását Bordeaux-ban. Bemutatta a londoni Viktória Múzeumban a legszebb magyar képzőművészeti alkotásokat, s új barátokat szerzett hazánknak a művészeti pártolóik között. Helsinkiben neves közéleti személyiségek előtt méltatta a finn—magyar barátságot. A magyar kultúra sikereiről számolt be az UNESCO Végrehajtó Tanácsának párizsi ülésén. Ott volt Velencében, ahol az UNESCO tagállamai a világhírű műkincsek megmentéséről tárgyaltak.

Számtalan alkalommal képviselte hazánkat a szocialista országok minisztereinek értekezletén. A nemzetközi tanácskozásokon különös megbecsülésben volt része. Még vitapartnerei is elismerték és tisztelték következetességét, elvi szilárdságát s magatartásának egyértelműségét. Beszédei, felszólalásai meghatározták a tanácskozások egész légkörét és tárgyalási stílusát. Ha a helyzet úgy kívánta, az előre elkészített beszéd visszakerült a diplomatafunkciójába, és közvetlen hangú, kötetlen beszédben próbálta keresni a mindenki számára elfogadható megoldást.

*Még életében elkezdődött az 1961-es reform felülvizsgálata,
az 1972-es határozat előkészítése.
Hogyan vett részt ebben a munkában?*

Már az 1965-ös politikai bizottsági határozat számos változtatást hajtott végre az 1961-ben elkezdett reformon. Ma már közzismert a szakközépiskola képzési céljának megváltozása, a szakmunkásképzés hosszú távon való fenntartásának elhatározása, az 5+1-es oktatás megszüntetése s a reform szülötteként létrejött felsőfokú technikumokból üzemmérnöki képesítést adó főiskolák szervezése. A 60-es évtized végén még jobban halmozódtak a megoldatlan gondok, többek között az általános iskola fejlődésének elmaradása, amelynek következtében a középfokú képzés általánossá tétele illuzórikussá vált.

Ezekben az években nem utolsósorban az 1968. évi európai ifjúsági mozgalmak hatására csaknem valamennyi országban újabb reformmozgalom kezdődött. De az 1970-ben tanácskozó V. Nevelésügyi Kongresszus is számos területen elmarasztalta közoktatásunk fejlődését, de hozzáteszem: a kívánatos fejlesztés irányait és ütemét nem egy újabb reform megindításában látta. Ezekben az években egyre több szó esett a tudományos-technikai forradalom iskolára háruló követelményeiről is, amelyet ugyan nem sikerült iskolaközelségbe vinni, de mint igény — vagy talán azt is mondhatjuk: jelszó — állandóan visszatérő gondolat volt a vitákban. Nem szabad azt sem elhallgatnunk, hogy a középiskolák nagyméretű fejlesztése szinte törvényszerűen színvonalcsökkenéshez vezetett, s az egyre romló színvonal sokféle következtetésre adott alapot.

A korabeli kritika a színvonalcsökkenést jórészt a 61-es reform törekvéseinek sikertelenségére hárította. Tudjuk, hogy ez az álláspont egyoldalú, mert a lefelé nivelálás folyamata azóta is tart, pedig közben két újabb határozat és egy oktatási törvény próbál új irányt szabni az oktatás fejlesztésének.

A 70-es évtized fordulóján az oktatástervezőket az új gazdasági mechanizmus oktatásra várható kihatása is foglalkoztatta. Az oktatási kormányzat már 1967-ben tárgyalta az új gazdasági irányítás elveinek érvényesítését az oktatás területén, de azon túl, hogy megállapították: az oktatás a gazdasági fejlődés egyik emelője, nem jutottak, és éveken keresztül arról folyt a vita, hogy mennyiben áru a kultúra. Az iskolai oktatás lényegében kiesett a gondolkodás középpontjából. Felmerül a kérdés, hogy emiatt milyen arányú idővesztés következett be az oktatás fejlődésében? A gondokat első sorban abban látom, hogy a 60-as évtizedben a szükséges anyagi eszközök felét kapta csak meg az oktatás, amely már eleve lehetetlenné tette a reformcélkitűzések megvalósítását. Ez a mulasztás még jobban érvényes a 70-es évtizedre, amikor az úgynevezett „gazdasági aranykorban” lényegesen többet kellett volna fordítani az oktatás fejlesztésére annál, mint amennyit biztosítottunk az iskoláknak. De hát ez a kérdés már elvezet az 1972-ben hozott központi elhatározások értelmezéséhez.

Ma már könnyű véleményt mondani és értékelést adni az 1972-ben elfogadott párt- és állami határozatokról, de az igazság kedvéért azt is meg kell mondanunk, hogy akkor sem volt minden egyértelmű. Ilku Pál 1972. június 9-én — tehát néhány nappal az említett központi bizottsági állásfoglalás előtt — Szolnokon, a vegyipari és műszeripari szakközépiskola új épületének felavatásán arról beszélt, hogy az oktatásban „nem lesznek látványos fordulatok”. A neveléstörténészek feladata annak értékelése és megítélése, hogy 1972 mennyiben jelentett vagy jelenthetett volna fordulatot a magyar oktatás számára. Annyi bizonyos, hogy 1972-ben nehéz volt tényekre épülő véleményt alkotni közoktatási rendszerünk valamennyi területéről, mert a korábbi reform során bevezetett tantervek, tankönyvek még nem is kerültek használatba valamennyi osztályban, s így nem volt lehetőség azokról szakmailag hitelesen véleményt alkotni, tehát itt két reform egymásba kapcsolódásáról beszélhetünk; egyik reform a másik reform sarkába lépett. Úgy látom, hogy 1968-tól kiesett a kezdeményezés a művelődési kormányzat kezéből, a 70-es évtizedről és az utána jövő évekről pedig már nagyon nehéz véleményt mondani, mivel majd egy évtizedig arról folyt a vita, hogy 8 vagy 10 osztályos legyen-e az iskola, közben pedig a készülő új tantervekre és tankönyvekre nem figyeltünk.

Úgy tudjuk, hogy sokáig együtt dolgoztál Ilku Pállal?

Az egyetemi oktatók, kutatók, akik egykor államigazgatási területen dolgoztak, gyakran szívesen elfelejténék azokat az éveket, amelyeket eredeti szakmájuktól távol töltöttek. Én ma is szívesen emlékszem vissza azokra az évekre, amelyeket a minisztériumban töltöttem. Túlzás nélkül állítom, hogy a minisztériumban eltöltött 12 év érték-

kes időszaka életemnek. Az utolsó év kivételével soha nem tartottam értelmetlennek azt, amit végezni kellett. Mindennap valami érdekes, értelmes és új feladat várt, éreztük, hogy valami rajtunk is múlik. Nem szeretnék igazságtalan lenni; akkor az állami irányításban erőteljes centralizáció érvényesült, még azt is ott döntötték el, amit az iskolákban kellett volna. A minisztériumban például egy előadó jelölte ki az egész ország középiskoláiba az érettségi elnököket, amely gyakorlat eredetileg még a múlt században alakult ki. Az e területért felelős előadó szobája hetekig egy háborús vezérkari irodához hasonlított, mert gyakran voltak lemondások, vagy közben az iskolát átszervezték, s még a neve is megváltozott. A kialakult helyzet miatt döntött úgy a miniszter, hogy az érettségi elnökök megbízását a művelődési osztályok végezzék a megyékben és a fővárosban.

De visszatérek az eredeti kérdésre. A legteljesebb bizalom légkörében dolgoztunk ezekben az években. Még 30 éves sem voltam, amikor kineveztek az egyik legfontosabb főosztály vezetőjévé. Nem volt nehéz dolgom, mert biztos voltam benne, hogy ha egy oktatáspolitikai kérdésben döntött a miniszter, akkor azt az álláspontot bátran képviselhetjük. A döntések előtt bőven volt lehetőség a vitákra. A miniszter a vitákat igényelte is. Nem egyszer fordult elő miniszteri értekezleten, hogy felszólította a jelenlevő szakembereket, hogy ellenvéleményüket is mondják el, a döntés után viszont megkövetelte az álláspont következetes végrehajtását, s nem engedte meg a bizonytalanság eluralkodását. Munkatílusa arra kényszerített valamennyiünket, hogy a tanácskozásokra jól készüljünk fel. Többször előfordult, hogy rövid idő alatt befejezett miniszteri értekezletet azért, mert a tárgyalt kérdésben a szakterület képviselőinek nem volt világos álláspontjuk.

Néha igazságtalan egyoldalúsággal vélekednek kritikusok erről a korszakról, gyakran úgy tűnik, hogy a 60-as évtizedet is eléri az 50-es éveket elmarasztaló kritika hulláma. A 60-as évtized nagy lehetőségeit csak a történelmi feltételek rendszerében lehet igazán megítélni. Az általános iskolai körzetek kialakításának rendszerét nem lehet megítélemem szerint a család mai szerepének értelmezéséből levezetni. Biztos, hogy nevelési, érzelmi szempontból az a legjobb, ha a lehető leghosszabb ideig van a gyermek a család kötelékében, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy az egytanítós kisiskolák nem szolgálják a társadalmi mobilitást, a továbbtanulás szempontjából behozhatatlan hátrányt jelent. Amikor a kisiskolákat istenítyük, az alacsony oktatási színvonalat vesszük tudomásul. Ezek a viták akkor is folytak, s a ma már annyit emlegetett túlzott körzetesítés ellentmondásos vélemények között alakult.

Mint aki naponta találkoztam és tárgyaltam Ilku Pállal, jól tudom, hogy ő sem volt elégedett ezzel a megoldással, de más területek eredményeivel sem. Ilku Pál a számadást, a szembesítést maga is el akarta végezni. Nem sokkal halála előtt, 1973. július 6-án késő este, egy forró kánikulai, fárasztó nap után kanyargott gépkocsink a Bükk szerpentinjén lefelé. Ifjúsági vezetők nyári táborába látogattunk, ahol középiskolások és egyetemisták jövőjéről beszélgettünk, s a felvételi rendszer továbbfejlesztésének lehetőségeit vitattuk meg. Nagyon érdekelte a minisztert a fiatalok véleménye. Hazafelé már nem folytattuk a hivatalos beszélgetést. A pozsonyi évekre, a Czabán Samuval együtt szerkesztett Új Korszakra tereltem a szót. Megkérdeztem, hogy mit valósított meg abból a miniszter, Ilku Pál tizenkét év alatt, amit fiatal íróként, tanítóként, politikusként felvállalt. Elgondolkodva válaszolt: a történelmi és a társadalmi feltételek mindig elsődleges meghatározói az ember cselekedeteinek. Kimondta a szigorú ítéletet: többet szeretett volna tenni a magyar köznevelésért, mint amennyit elért. A számvetést nem végezte el, mert egy hét múlva távozott az élők sorából. Nekünk, akik vele együtt dolgoztunk, még hátralevő kötelességünk, hogy a történelmi valóság-nak megfelelően megírjuk azt a korszakot minden sikerével és tévedésével együtt, amelyben Ilku Pál oly fáradhatatlanul dolgozott.